

Alexandru Boboc

Filosofi moderni. Studii de filosofie universală comparată, București, Editura Floare albastră, 2007, 236 p.

Lucrarea se înscrie în seria numeroaselor contribuții de factură sistematică și, deopotrivă, istorică pe care autorul, profesorul Alexandru Boboc, le-a consacrat filosofiei moderne și contemporane — *Kant și neokantianismul* (1968), *etică și axiologie la Max Scheler* (1971), *N. Hartmann și realismul contemporan* (1973), *Istoria filosofiei contemporane* (1976), *Fenomenologia și științele umane* (1979), *Filosofia contemporană* (I – 1980; II – 1982), *Filosofia contemporană. Orientări și stiluri de gândire semnificativă* (1995), *Limba și ontologie. Semiotică și filosofia modernă a limbajului* (1991), *Hermeneutică și ontologie* (1997), *Cunoaștere și comprehensiune. Hermeneutică și științele umane* (2001), *Nietzsche. Între elenism și modernitate sau dincolo de actual și „inactual”* (2004), *Vergleichende Philosophie. Methoden und Grundlinien einer integrativen Kultur-analyse* (2006), *Filosofi contemporani. Fenomenologie, hermeneutică și ontologie (de la Brentano și Nietzsche la Heidegger și Sartre)* (2006), *Filosofi contemporani (II). Orientări și stiluri de gândire semnificative în epoca reconstrucției moderne în filosofie. Transcendentalism, psihologism, intuiționism, pozitivism și filosofie analitică* (2006).

Asemenea celor care au precedat-o, lucrarea de față reprezintă o aplicare în studiul filosofiei a principiului „unității dintre filosofie și istoria filosofiei”, dintre filosofie și „filosofii” sau „filosofii”, anume a principiului unității dintre sistematicitate și istoricitate. Acest principiu este exprimat ca unitate între forma de sistem a reflecției teoretice (sau „nota de seriozitate” a filosofiei ca „știință obiectivă a adevărului” ce exclude, în expresie hegeliană, posibilitatea ca filosofia să conțină păreri filosofice — adevărate dovezi ale „lipsei de cultură elementară”) și modalitățile istorice de interpretare și reconstrucție a lumii. Legătura între filosofie și istoria ei este reflectată prin raportările sistemului filosofiei la „interesele culturale ale timpului său”, prin unitatea ce există între sistem și istoria sa conceptualizatoare și explicativă. Profesorul Boboc consideră că, în descendența unei mari tradiții istorico-filosofice ce se întinde de la Kant și Hegel la Windelband, Dilthey, Bréhier, K. Fischer, Ed. Zeller, H. Höffding, K. Vorländer, A. Rivaud, P. P. Negulescu, N. Bagdasar ș.a., această unitate este asociabilă istoriei gândirii „în esențialitatea ei, exprimată în problematizare și conceptualizare”. Ideea

că „sistemul filosofiei este istoria ei” sau ideea unității dintre „logic și istoric” este transpusă și într-o cheie simbolic evocatoare: „Bufnița Minervei”, „ca simbol al iubirii de înțelepciune” și „însoțitoare a zeiței înțelepciunii”, „permite, odată cu «discursul» filosofiei despre sine, și o regândire a tezelor hegeliene despre unitatea dintre sistemul (actual) al filosofiei și momentele cruciale din geneza acesteia fixate conceptual-categorial”.

În examinarea filosofiei moderne, alături de un demers clădit pe unitatea: sistematic — istoric, autorul asumă și un demers hermeneutic, unul ce evaluează prin intermediul studiului comparat nu doar texte, ci și contexte din „sfera unei culturi complexe” și care permite situarea pe „o poziție cu orizonturi mai cuprinzătoare”. Însă, ceea ce singularizează această lucrare este cercetarea filosofilor modernității „în orizontul rațiunii”, a experimentelor „prin care gândirea se distanțează de «cunoașterea obiectuală», acționează la un alt nivel decât științele, nu intenționează lărgirea cunoștințelor, ci numai resemnificarea lor sub semnul valabilității, al valorii teoretice”. „Experiențele gândirii” specifice acestei distanțări sunt evidențiate ca acte ce depășesc gândirea abstractă și discursivitatea, dar care se „propun ca Rațiune”, ca acte ce configurează, în definiție hegeliană, descrierea conștiinței de sine și *explicarea* intelectului.

Ca atare, toate cele șaptesprezece studii ale volumului, consacrate „unor momente de referință” ale epocii moderne: Descartes, Böhme, Spinoza, Pascal, Leibniz, Newton, Kant, Hegel, Schopenhauer, precum și analizelor comparative: Descartes și Newton, în privința spiritului științific, Kant și Newton, asupra ideii fundamentelor științei, sunt elaborate din perspectiva rațiunii ca „instanță supremă” a gândirii și conștiinței critice a modernității, ca „realizarea cea mai semnificativă a timpurilor noi” ce debutează, în definiție carteziană, ca „putere de a judeca bine și de a distinge adevărul de fals”. Selectarea însăși a celor mai de seamă creatori de sistem din epoca modernă — „epoca marilor sisteme de gândire și a scrierilor filosofice fundamentale” — are menirea de a ilustra cele două programe teoretico-metodologice de fundare sau de justificare a *rațiunii*. Programul raționalismului (Descartes, Spinoza, Leibniz) și a primei forme elaborate a raționalității, ca raționalitate științifică, subsumează „dezvoltarea istorică amplă” mar-

cată de gândirea lui Descartes și de interogațiile sale cu privire la *fundamenta cognitionis*, de raționalismul integral sau de metafizica cognitivă raționalistă neocarteziană a lui Spinoza („a *cogito*-ului fără cartezianism”) ce admite statutul de obiectivitate și pentru sferele vieții extraraționale și neraționale, de cercetarea lui Leibniz a *fundaments des notions*. Jacob Böhme, „cel din urmă produs al misticii germane”, deși nereprezentativ pentru „treapta abstracției conceptuale”, așa cum considera Hegel, este alăturat acestui program pentru forța cu care a participat la „făurirea modului de gândire dialectic-speculativ” și la întemeierea unei serii de concepte care însă au devenit funcționale abia la Hegel sau la Heidegger (*Qual*, de pildă, ca „impuls interior spre acțiune”, ca „negativitate absolută”, a fost folosit pentru a marca o întregire a panteismului). Ca o manifestare complementară la programul raționalismului este prezentat Pascal, precursor al dialecticii (prin deschiderea către „coincidentia oppositorum”) și al umanismului modern („descoperirea omului” prin laturile extraraționale, prin universul afectiv al ființării umane), dar și ca precursor al unei problematice noi (de factură antropologică și axiologică), a unor teme de reflecție (fundarea pragmatică a cunoșterii, sensul existenței umane) ce au produs o „profundă mutație în filosofie”. Astfel, prin Descartes și Pascal, spiritul francez este relevat ca „l’esprit de géométrie” „al raționalismului analitic și deductivist (de tip matematic, cartezian, nu de tip silogistic, aristotelic)”, dar și ca „l’esprit de finesse” al idealului metodologic pascalian care conduce spre „ordre du coeur” și spre „logique du coeur” „din care Lotze, Brentano și M. Scheler au făcut apoi laitmotivele reconstrucției axiologice”. Programul „gândirii critice” și al unei „înalte conștiințe metodologice” este prezentat prin intermediul celor mai importante direcții ale „criticii de fond” aplicate raționalismului structural al modernității. „Rațiunea pură” kantiană, „momentul” inițiator și „hotărâtor” al gândirii critice, este definită drept „altă înțelegere a Rațiunii” — rațiunea ca raționalitate (independentă de „aplicare”, de întrebuintare) — ce deschide calea unei înțelegerii plurale a ei în tipuri de raționalitate: raționalitatea teoretico-valoricului, a acțiunii, a configurării (*Gestalt*), a speranței (în viața afectivă), „rațiunea tehnică” (planul finalității din *Critica puterii de judecare*). Caracterizarea rațiunii

„în întrebuintarea ei speculativă” și „în întrebuintarea ei practică” este circumscrisă «sistemului rațiunii pure» sau întregii „cunoașteri filosofice din rațiune pură în conexiune sistematică, numită metafizică” — „metafizica naturii” și „metafizica moravurilor”. Ca orientare asupra metodei cunoașterii, nu și asupra conținutului ei, rațiunea pură este definită prin deosebirea de esență pe care o realizează între „rațiune” și „intelect” și prin care situează gândirea filosofică într-un alt plan decât cel al cuprinderii ca raționalism — planul gândirii critice, al gândirii transcendente. Metoda transcendentă kantiană — chestionarea orientată asupra „temeiurilor apriori ale posibilităților experienței” („momentul de cotitură în gândirea modernă” sau acea «*Revolution der Denkungsart*») — este apreciată prin prisma contribuției la autonomizarea domeniilor teoretice ale filosofiei („problema cunoașterii ca disciplină autonomă”) și la susținerea unei „raison *élargie*” care a inspirat „gândirea speculativă” hegeliană. Tentativa inaugurată de Hegel de a explora iraționalul și de a-l integra unei *rațiuni lărgite*, de a opera cu o „Rațiune mai comprehensibilă decât intelectul, care, capabilă de a respecta varietatea și singularitatea psihismelor, civilizațiilor metodelor de gândire și contingenta istorică, nu renunță totuși la a le domina și a le conduce la propriul lor adevăr”, așa cum arăta Merleau-Ponty, ca și deplasarea sistemului hegelian spre dialectic și speculativ, sunt subsumate „epocii spiritului”, unei noi forme de cuprindere a rațiunii. „Inițierea” interpretativă și evaluativă în scrierile fundamentale ale celor mai de seamă creatori de sistem din filosofia modernă urmează dimensiunile teoretico-metodologice și metafizice ale problematicei filosofiei moderne și, deopotrivă, pe cele ale continuării lor ideatice în cultura europeană și în afirmarea modernității în cultura română.

Demersul acestui volum este unul revelator pentru examinarea semnificației istorice și a actualității marilor sisteme ale epocii moderne. Constituită din studii și variante revăzute/dezvoltate ale unor studii publicate, în marea lor majoritate, în *Revista de filosofie*, *Studii de istorie a filosofiei universale*, *Forum*, începând din anul 1977 până în prezent, lucrarea poartă marca unui stil consacrat în cursul unei prestigioase cariere didactice și de cercetare, cea a unei expuneri rafinate a analizei metodice și, deopotrivă, panoramice a filosofiei epocii moderne.

Gabriela Tănăsescu

Samuel P. Huntington

Ciocnirea civilizațiilor, traducere de Radu Carp, ediția a II-a, București, Editura Antet, 2007, 324 p.

Lucrarea lui Samuel P. Huntington intitulată provocator *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, care dezvoltă un articol al aceluiași autor publicat în vara lui 1993 în revista *Foreign Affairs*, este una dintre cele mai discutate cărți din ultimii ani.

De altfel, așa cum remarca în prefață însuși autorul, „acel articol, potrivit editorilor revistei, a stârnit mai multe discuții în trei ani decât orice alt articol pe care ei l-au publicat începând cu anii ’40” (p. 11). Subiectul cărții și previziunile autorului au revenit în actua-

litate după evenimentele din 11 septembrie 2001, care par să confirme în opinia unora afirmațiile sale.

Intenția autorului a fost să dezvolte „o paradigmă care țină cont de mai multe evenimente cruciale și prevede o mai bună înțelegere a curentelor decât alte paradigme situate la un nivel similar de abstracție intelectuală” (p. 49) și care să poată prevedea „un cadru ușor accesibil și inteligibil pentru a înțelege lumea, să distingă ceea ce este important de ceea ce nu este important dintre conflictele multiplicat, să prezică dezvoltările viitoare și să prevadă puncte de reper pentru oamenii politici” (p. 50).

Această abordare pe care el o numește „civilizațională” stabilește în principiu următoarele:

- „Forțele de integrare în lume sunt reale și sunt exact ceea ce generează contraforțele revendicărilor culturale și cunoștințelor civilizaționale.

- Lumea este într-un sens bipolară, însă principala distincție este între Occident ca civilizație dominantă până în prezent și toți ceilalți care, totuși, au în comun mai mult decât nimic. Pe scurt, lumea este divizată într-o lume occidentală și mai multe lumi nonoccidentale.

- Statele-națiuni sunt și vor rămâne cei mai importanți actori în afacerile internaționale, însă interesele lor, asocierile și conflictele între ele sunt din ce în ce mai limitate de factori culturali și civilizaționali.

- Lumea este într-adevăr anarhică, presărată de conflicte tribale și de naționalitate, însă conflictele care pun cele mai mari pericole pentru stabilitate sunt cele dintre state sau grupuri provenind din diferite civilizații” (p. 50).

Dacă o parte a predicțiilor lui Huntington, în special cele referitoare la o recrudescență a islamismului și la înfruntarea dintre civilizația de tip occidental și cea de tip islamic, au fost confirmate de evenimentele recente din Afganistan și Irak, care au survenit ca rezultat al atacurilor teroriste (sau al posibilității acestora) împotriva Statelor Unite și a lumii occidentale, altele dintre teoriile acestei paradigme nu s-au confirmat.

Vom încerca în continuare să vedem cum apare conturat spațiul geopolitic al Europei Centrale și de Est în lucrarea lui Huntington și modul în care teoriile sale s-au aplicat sau nu la acest spațiu.

După sfârșitul Războiului Rece apar mai multe întrebări majore: Ce este Europa? Unde se termină ea? Care este granița de est a Europei? Paradigma civilizațională oferă un răspuns acestor întrebări (care a dat naștere unor numeroase polemici, mai ales în spațiul politic românesc). Acest răspuns se bazează pe ideea că în acest spațiu apare o linie de diviziune civilizațională între spațiul de civilizație occidentală și cea de inspirație ortodoxă (care în viziunea lui Huntington are drept centru Rusia). Această linie este identică cu marea linie istorică care a existat încă de la divizarea Imperiului Roman în secolul al IV-lea, și care separă popoarele creștine occidentale de cele musulmane și ortodoxe și care s-a păstrat neschimbată de cel puțin cinci sute de ani. „Începând din

nord, linia se întinde de-a lungul a ceea ce sunt acum frontierele Finlandei, Rusiei și ale statelor baltice (Estonia, Letonia și Lituania), prin vestul Belarus, prin Ucraina, separând greco-catolicii de ortodocși, prin România, separând Transilvania, cu populația ei maghiară catolică, de restul țării și prin fosta Iugoslavie, de-a lungul frontierei ce separă Croația și Slovenia de celelalte republici. Desigur, în Balcani, această linie coincide cu divizarea istorică între imperiile austro-ungar și otoman. Aceasta este frontiera culturală a Europei și în lumea posteroară Războiului Rece; ea este, de asemenea, frontiera politică și economică a Europei și a Occidentului” (p. 232).

Se poate conchiziiona deci că Europa se termină acolo unde creștinătatea occidentală se termină și încep Islamul și ortodoxia. Această idee a unei falii care divizează Europa este subliniată de mai mulți autori citați de către Huntington, care explică și cauzele producerii acestei falii.

Astfel, Michel Howard argumentează că „este necesar a se recunoaște distincția estompată în timpul anilor de ocupație sovietică între Europa Centrală sau *Mitteleuropa* și Europa de Est propriu-zisă. Europa Centrală include acele teritorii care formau odinioară parte a creștinătății occidentale; vechile teritorii ale Imperiului Habsburgic, Austria, Ungaria și Cehoslovacia, împreună cu Polonia și granițele estice ale Germaniei. Termenul de Europa de Est ar trebui să fie rezervat regiunilor care s-au dezvoltat sub egida Bisericii Ortodoxe: comunitățile de la Marea Neagră ale Bulgariei și României care s-au desprins de dominația otomană de-abia în secolul XIX și părțile europene ale Uniunii Sovietice” (p. 232). Același autor afirmă că principala sarcină a Europei Occidentale trebuie să fie „reabsorbția popoarelor Europei Centrale în comunitatea culturală de care în mod just aparțin” (p. 234).

La rândul său, Pierre Behar comenta în 1992 într-un articol intitulat *Central Europe: The New Lines of Fracture*, apărut în revista *Geopolitique*, că o nouă falie este pe cale de a se naște, „o diviziune în general culturală între Europa, marcată de creștinismul occidental (romano-catolic sau protestant), pe de o parte, și o Europă marcată de creștinismul estic și tradițiile islamice, pe de altă parte” (p. 234).

Un autor finlandez vede la fel această diviziune crucială din Europa și care înlocuiește Cortina de Fier printr-o „veche linie de falie culturală între Est și Vest care plasează teritoriile fostului Imperiu Austro-Ungar și deopotrivă Polonia și statele baltice în interiorul Europei de Vest și exclude Europa de Est și țările balcanice” (p. 234). Max Beloff afirma că aceasta a fost „marea diviziune religioasă dintre bisericile estice și vestice: vorbind mai pe larg, între acele popoare care au receptat creștinismul direct din partea Romei ori prin intermediarii celtici sau germani și cei din est sau sud-est, la care creștinismul a fost receptat prin intermediul Constantinopolului (Bizanțului)” (p. 234).

Importanța religiei în definirea acestor clivaje civilizaționale este enormă. Astfel, dacă analizăm acest

factor doar pentru spațiul balcanic vom vedea rolul apartenenței la o religie sau alta. Dacă în timpul Războiului Rece, Grecia și Turcia erau în NATO, Bulgaria și România erau în Pactul de la Varșovia, Iugoslavia era nealiniată, Albania era izolată, astăzi ele se grupează în funcție de alinieri civilizaționale care își au originea în ortodoxie, catolicism sau islamism. Liderii balcanici vorbesc despre o alianță ortodoxă greco-sârbo-bulgară. Serbia ortodoxă și România cooperează pentru tratarea problemelor lor comune cu Ungaria catolică. Turcia își reafirmă rolul de protector al musulmanilor din Balcani și sprijină Bosnia. În spațiul ex-iugoslav Rusia se află în spatele Serbiei ortodoxe, Germania încurajează Croația catolică, țările musulmane sprijină guvernul bosniac (p. 181).

Această falie are consecințe importante în planul relațiilor dintre organizațiile țărilor occidentale (în special Uniunea Europeană și NATO) și spațiul politic ex-comunist. Dacă în ceea ce privește evoluția Uniunii Europene previziunile lui Huntington par să se adevărească, în relația cu NATO situația este diferită. Astfel, Huntington afirma că „nu este posibil ca vreunul din aceste state să devină membru cu drepturi depline al UE până în secolul XXI, iar statele central-europene vor dobândi acest statut înaintea României și Bulgariei în cazul în care acestea din urmă îl vor dobândi vreodată. [...] În procesul de extindere a UE se preferă în mod clar acele state care sunt dezvoltate din punct de vedere cultural și care tind, de asemenea, să fie mai dezvoltate din punct de vedere economic. Dacă acest criteriu ar fi fost aplicat, statele Grupului de la Vișegrad (Polonia, Republica Cehă, Slovacia, Ungaria), republicile baltice, Slovenia, Croația și Malta ar fi devenit eventual membre ale UE și Uniunea ar fi coincis cu civilizația occidentală, așa cum aceasta a existat din punct de vedere istoric în Europa” (p. 235). Astăzi realitatea ne arată că aceste țări au fost incluse în UE (mai puțin Croația) în primul val, iar România și Bulgaria au trebuit să aștepte 2007 pentru această acceptare.

În ceea ce privește evoluția NATO, evenimentele care au avut loc au modificat previziunile lui Huntington. Acesta vedea extinderea NATO redusă la Polonia, Ungaria și Republica Cehă într-o primă fază, urmate de Slovenia și țările baltice, extindere limitată la țările care din punct de vedere istoric sunt parte a creștinătății occidentale excluzând însă Serbia, Bulgaria, România, Belarus, Moldova și Ucraina (p. 236). Evenimentele din fosta Iugoslavie și sprijinul pe care

aceste țări l-au acordat loviturilor aeriene ale NATO din 1999 împotriva regimului Miloșevici, atentatele teroriste de la începutul mileniului și sprijinul de care SUA aveau nevoie în lupta lor cu terorismul internațional au făcut ca și România și Bulgaria să fie incluse în NATO.

Huntington (supraevaluând puterea Rusiei și posibilitatea ei de a face față crizelor interne) vedea o redefinire a echilibrului între Occident și Rusia pe baza înțelegerii între ambele părți asupra egalității lor de bază și a sferelor de influență respective (p. 360-361). Până acum însă această redefinire nu a avut loc, în ciuda încercărilor Rusiei de a demonstra că se poate constitui încă într-o forță în acest spațiu politic, dar nu este exclusă într-un viitor mai mult sau mai puțin îndepărtat.

Efectul de divizare al acestor linii de falie civilizațională a fost mai notabil în acele țări care cunosc o astfel de diviziune și care în timpul Războiului Rece au fost ținute împreună de către regimurile autoritare comuniste care se legitimau pe baza ideologiei marxist-leniniste. În această situație sunt Iugoslavia și Uniunea Sovietică în care, odată cu colapsul comunismului, cultura a înlocuit ideologia și s-au realizat separări pe baza unor linii civilizaționale: baltică (protestantă și catolică), republicile ortodoxe și musulmane în fosta URSS; catolicele Slovenia și Croația, Bosnia-Herțegovina parțial musulmană și ortodoxele Serbia-Muntenegru și Macedonia (p. 199).

Luptele din spațiul ex-Iugoslaviei oferă un exemplu clar de grupare pe baze civilizaționale, atât a forțelor combatante în mod direct, cât și a celor care le-au sprijinit. Putem distinge trei mari tabere: sârbii (ortodocși, sprijiniți de Rusia și celelalte țări slave), croații (susținuți de Germania, Vatican, Austria și puternica diasporă din SUA) și musulmanii bosniaci (care au beneficiat de ajutorul material, dar și militar al statelor musulmane și al mujahedinilor, precum și al SUA, la aceea dată aliată a lumii musulmane). Această grupare de forțe a făcut ca războiul din această zonă, alături de cel din Irak la începutul anilor '90, să se transforme într-un exemplu clar de înfruntare civilizațională, tipică pentru noua paradigmă geopolitică.

Lucrarea lui Huntington este foarte actuală și explică într-o proporție mult mai mare decât alte paradigme realitățile începutului de mileniu, în ciuda criticilor care i-au fost aduse.

Răzvan Pantelimon

Jean-Luc Nancy

Vérité de la démocratie, Paris, Éditions Galilée, 2008, 63 p.

Lucrarea se desfășoară sub auspiciile unui citat din Jean-Jacques Rousseau, *Contractul social*, cartea III, capitolul IV, în care se spune: „Dacă ar exista un popor al lui Dumnezeu, acesta s-ar guverna în mod democratic”, reprezentând o privire critică asupra lumii democratice de după momentul mai 1968.

Acest moment a reprezentat un punct de cotitură atât pentru politica Europei occidentale, cât și pentru capitalismul din această parte a lumii.

Jean-Luc Nancy este unul dintre cei mai interesați autori francezi contemporani, autor a zeci de lucrări filosofice, de filosofie politică, dar și poetice, de

estetică și potmoderne, dintre care amintim: *La Communauté désœuvrée*, 1986, *L'expérience de la liberté*, 1988, *Le Mythe nazi*, cu Philippe Lacoue-Labarthe, 1991, *Hegel, l'inquiétude du négatif*, 1997, *La Communauté affrontée*, 2001.

Cartea este structurată în treisprezece părți: „68-08“, „Inadecvarea democrației“, „Evidențierea democrației“, „Tema democrației“, „Puterea de a fi“, „Infinit și comun“, „Separarea aspectelor incommensurabile“, „Infinitul în finit“, „Discernerea politicii“, „Inechivalența“, „Un spațiu format pentru infinit“, „Praxisul“ și „Adevărul“. Argumentul autorului pornește de la observarea unei conexiuni profunde între evocarea aniversării a 40 de ani de la momentul 1968 și efervescența actuală în jurul problematicii democratice, dovedită și de numeroase publicații pe această temă. Această observație anunță pledoaria pentru necesitatea unei emblematic reconstrucții a spiritului democratic al vremurilor contemporane.

Autorul propune o meditație aprofundată despre inadecvarea reprezentativă, formală și burgheză a democrației, într-un context în care politica democratică actuală pare să sucombe într-un dublu declin: acela al dreptății (sociale) și acela al demnității umane. După cel de-al Doilea Război Mondial, democrația a fost reconsiderată mai puțin pentru ea însăși, cât prin situarea sa în opoziție cu „totalitarismele“ acestui secol XX. Depășirea acestor totalitarisme au adus omenirea în situația de a-și reconsidera poziția depășind viziunile predeterminante și paradigmele teoretice care limitează orizontul, conducând la ieșirea din era Istoriei, odată cu Levi-Strauss, Foucault, Deleuze ori Derrida, consolidând o eră a meditației

asupra praxisului social (de care s-a ocupat chiar și Sartre).

Datorită moștenirii '68, democrația este definită mai puțin din perspectiva exercițiului politic de preluare și exercitare a puterii, sau prin referire la modele politice ideologice și doctrinare, cât prin prisma unor obiceiuri democratice și a unui *ethos* democratic, interrelaționate. „«Subiectul» democrației se presupune a fi în sine autoproducător, autoformator și autotelic, subiect al propriei presupozitii și previziunii, care, în fine, — fie el individual sau colectiv — se descoperă deja depășit în cursul evenimentelor“ (p. 25). Mai mult, autorul ne explică faptul că, „dacă democrația are un sens acesta poate foarte bine acela de a nu dispune de altă autoritate identificabilă plecând de la o altă situație sau dorință decât aceea — a unei voințe, tentative, idei — prin care se exprimă și se recunoaște o reală posibilitate de a fi cu toții împreună, toți și fiecare dintre noi“ (p. 29). Situându-se într-un interesant cadru teoretic în care îi interpretează pe Pascal și Rousseau cu Marx și Derrida, Nancy interpretează democrația pornind de la ideea că „omul excede omul în mod infinit“ (p. 38). Condiția democrației după '68 este astfel aceea că *demos*-ul nu poate fi suveran decât sub condiția separării sale de presupunerea suveranității statului și de conformarea politică ce decurge de aici. Iar adevărul democrației este acela că ordinea statală nu poate fi și scop al omului, ori al existenței umane, comune sau individuale. Dacă suveranitatea statului reprezintă o condiție democratică, adevărul democrației este că omul, ca individ sau ca membru al *demos*-ului, se excede pe sine și ordinea statală, ca scop în sine.

Henrieta Șerban

Gheorghe Stoica, Marian Cojoc, Răzvan Victor Pantelimon, Enache Tușa (coordonatori)

Gramsci și Sartre, mari gânditori ai secolului XX, București, Editura Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale, 2007, 174 p.

Volumul *Gramsci și Sartre, mari gânditori ai secolului XX* recuperează contribuțiile participanților la simpozionul internațional cu același temă ce a avut loc în zilele de 20 și 21 aprilie 2007 la Universitatea „Ovidius” din Constanța. Simpozionul, organizat de Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale al Academiei Române, Universitatea „Ovidius” din Constanța, Institutul Italian pentru Studii Filosofice din Napoli și Facultatea de Științe Politice a Universității din București, a prilejuit o dezbatere interesantă asupra a doi gânditori puțin prezenți în bibliografiile cercetătorilor români de astăzi, dar care, în lumea științifică internațională de pe toate continentele, sunt adesea citați, interpretați și repuși în discuție din cele mai diverse perspective.

Pe lângă comemorarea a șaptezeci de ani de la dispariția gânditorului italian Antonio Gramsci, simpozionul a fost o ocazie de a dezbate, în prezența

unor reputați exegeți și specialiști străini precum Giuseppe Cascione, Salvo Mastellone, Michele Prospero, Giovanni Semeraro, Giuseppe Cacciatore, Gabriella Farina sau Tibor Szabó, ideile și proiectele teoretice ale acestor gânditori și impactul lor astăzi.

Articolele, în limbile română și italiană, analizează o tematică vastă cu privire la opera marilor autori și la receptarea acesteia, precum antropologia omului occidental la Gramsci, Gramsci și tematica democratică, influența lui Gramsci în America latină, Machiavelli citit de Gramsci, „*praxis*-ul” lui Gramsci și (neo)pragmatismul lui Rorty, universalitatea ideilor gramsciene și schimbările survenite în Europa de Est, activitatea de jurnalist și scriitor politic a lui Antonio Gramsci, problema cauzelor structurante: ontologia gramsciană a forțelor de producție și teoria rarității la Sartre, *praxis*-ul și istoria la Sartre, istoria în gândirea lui Sartre, Sartre și Școala de la Frankfurt,

metoda sartreană de cercetare a faptului istoric, punctul de vedere sartrean asupra concretului istoric, antropologia filosofică la Sartre și Gramsci.

Din diversitatea temelor și problemelor puse în discuție, ne vom rezuma doar la câteva care ne-au atras atenția cu predilecție pentru a contura o imagine de ansamblu asupra discuțiilor ocazionate de personalitatea și opere acestor autori ai secolului XX.

În articolul său, Giuseppe Cascione (Universitatea din Bari) se concentrează asupra textului gramscian „Americanism și fordism”, „plin de implicații «filosofice» care, mai mult decât în alte texte ale aceluiași autor, îl pun în relație cu o serie de importanți autori europeni din primele decenii ale acestui secol. Analiza mecanismelor de constituire a individualității în epoca modernă și în societatea occidentală și a celor de transformare a formei de viață în primul rând europeană este o temă care reclamă introducerea lui Gramsci într-o panoramă care depășește cu mult așezarea sa doar în interiorul istoriei tradiției intelectuale a mișcării muncitorești” (p. 11).

La rândul său, profesorul Salvo Mastellone (Universitatea din Florența), cunoscut pentru cărțile sale despre istoria democrației europene, analizează poziția teoretică formulată de Gramsci asupra democrației în *Caietele* sale. Astfel, „în *Caietul* 13 (1932-1934) [Gramsci] scria că centralismul democratic necesită o unitate organică «între păturile intelectuale și masele populare, între guvernanți și guvernați»” (p. 27). Autorul atrage atenția că „în 1934, Gramsci nu se gândea la o «democrație abstractă», ci la o democrație populară cu caracter reprezentativ, în care clasa conducătoare ar fi întotdeauna susținută de consensul activ al societății civile, evitând astfel „birocrația de cameră care pietrifica orice partid”.

Cercetătorul Răzvan Victor Pantelimon face o prezentare interesantă a receptării gânditorului italian în America Latină. Ceea ce frapază în această privință este că în afara Italiei, locul unde ideile lui Gramsci au avut receptare imediată a fost America Latină. Centrele principale de publicare a operei lui Gramsci au fost Argentina și Brazilia, apoi Chile, Mexic și alte state din regiune. Potrivit cercetătorului român, „pentru prima oară numele lui Antonio Gramsci apare în America Latină în iulie 1921 în periodicul *El Tiempo* din Lima într-un articol trimis de la Roma de José Carlos Mariátegui, care comentând situația publicisticii italiene, spunea că «El Ordine Nuovo este ziarul Partidului Comunist și este condus de doi dintre cei mai importanți intelectuali ai partidului: Terracini și Gramsci»”. Autorul apreciază că menționarea lui Gramsci de către Mariátegui, cel mai important gânditor de stânga din America Latină nu a fost întâmplătoare, acesta cunoscând bine realitățile politice din Italia unde a și trăit o anumită perioadă. După cel de-al doilea război mondial, Ernesto Sabato a fost cel care, în anul 1947, a scris pentru prima dată despre Gramsci în spațiul latino-american. Ulterior, în anul 1950, a apărut la Buenos Aires și prima traducere în spaniolă din opera

gramsciană, cu un prolog de Gregorio Bermann, Argentina fiind prima țară în afara Italiei unde gânditorul sard a fost tradus și studiat.

Un alt studiu care reține atenția este cel al profesorului Michele Prospero (Universitatea La Sapienza din Roma). În opinia sa, „Gramsci plasează contribuția lui Machiavelli într-o tradiție teoretică în care «știința politică semnifică știința a Statului». În această îmbrățișare puternică a dimensiunii Statului rezidă trăsătura cea mai avansată și europeană a gândirii secretarului florentin. Diferența lui Machiavelli față de pesimismul antropologic al lui Guicciardini, sau mai mult, față de atitudine sa «sceptică și conservatoare» constă în punerea în evidență a experienței statale.” (p. 52). Semnificativ este însă, în opinia autorului italian, că „împotriva «formelor stataliste», Gramsci e atent la ceea ce se află dincolo de Stat, atât în domeniul societății, cât și în domeniul supranațional. Analiza sa, se concentrează asupra raportului dintre Stat sau «societate politică» și societate civilă. Statul nu este întreaga societate politică, mai ales atunci când apar partidele care rezidă în societatea civilă, dar interferează în decizia publică” (p. 53).

În studiul său, „Universalitatea ideilor gramsciene și schimbările survenite în Europa de Est. Cazul României”, profesorul Gheorghe Stoica de la Universitatea din București, inițiatorul simpozionului din aprilie 2007 de la Constanța, face o analiză critică a societății românești postdecembriste, încercând să demonstreze că opera gânditorului italian Gramsci este utilă mai mult ca oricând astăzi „nu numai pentru a înțelege și explica ideile, fenomenele politice și sociale care se petrec în această lume, dar și pentru a vedea în autorul *Caietelor* un punct de referință morală, intelectuală și politică față de orientarea agenților istorici ai unei lumi complexe, noi, moderne și globalizate cum este a noastră” (p. 73). Potrivit cercetătorului român, „se poate afirma că în România, coagularea forțelor politice de stânga este întârziată și de prejudecățile persistente în cultura politică democratică privind teoria marxistă care explică și slaba difuzare a ideilor gramsciene în cultura română de astăzi. În România de astăzi lipsesc dezbaterile teoretice. Nu se disting nuanțele în explicarea proceselor și a realităților trăite de noi, în timp ce ideile lui Gramsci ne-ar putea ilumina” (p. 77).

O analiză comparativă Gramsci/Sartre este întreprinsă în articolele lor de către cercetătorii Ana Bazac (Universitatea Politehnica din București) și Tibor Szabó (Universitatea din Szeged). În opinia Anei Bazac, „Prin contribuțiile lor privind forțele de producție și raritatea, Gramsci și Sartre au insistat asupra ponderii condițiilor materiale în existența și dezvoltarea societății. Insistența pe această pondere nu este defel dovada simplismului. Dimpotrivă, ea generează, înainte de toate, (1) concluzia că forțele de producție constituie o rezervă principală a capitalismului. Apoi, (2) ea sugerează ideea că forțele de producție avansate și care vor face ca raritatea să poată să dispară vor putea să constituie o bază radical

diferită pentru agregarea, socializarea și interioritatea omului.“ Cei doi autori au lansat astfel o provocare filosofiei social dogmatice: „nici victoria *statu quo*-ului, decretat ca etern (este optimismul față de prezentul etern), nici victoria absolută a revoluției iminente (este optimismul față de viitorul radical diferit și luminos)” (p. 106, 107). Analizele operei lui Sartre, realizate de cercetători precum Giuseppe Cacciatore, Gabriella Farina, Izabella Ghiță, Adriana Neacșu, sau Lorena Păvălan Stuparu, de asemenea,

aduc în prim plan aspecte centrale din opera marelui autor, beneficiind de un aparat critic la zi, un stil argumentativ și informat.

Volumul se remarcă prin noutatea tematicii propuse și prin calitatea articolelor care îl alcătuiesc. Poate că traducerea în limba română a tuturor textelor ar fi facilitat o receptare mai bună a acestora în cultura noastră de către cercetătorii și specialiștii domeniului, dar ne manifestăm speranța ca, pentru o mai bună circulație, acestea să fie reeditate în limba română.

Bogdan M. Popescu

Anna Politkovskaia

Rusia lui Putin, traducere de Viorica Horga, București, Editura Meditații, 2008, 303 p.

Cel mai „curajos jurnalist rus“, așa cum o numește *New York Times*, militantă pentru respectarea drepturilor omului, critic dur al politicii duse de Kremlin în Cecenia, Anna Politkovskaia s-a făcut cunoscută datorită reportajelor sale din timpul Războiului Cecen.

Într-o perioadă în care mulți occidentali sunt ambivalenți în privința fostului președinte rus Vladimir Putin, renumitul corespondent de război Politkovskaia susține că nu este nimic de admirat la acest conducător și nici la țara pe care a reclădit-o după imaginea și concepția lui. Încă din introducerea cărții autoarea îl descrie pe Putin ca fiind „un produs al celui mai sumbru serviciu secret al țării, ce nu a reușit să-și depășească originea și să înceteze să se poarte ca un locotenent-colonel din KGB-ul sovietic” (p. 7).

Cum descrie autoarea *Rusia lui Putin*? În primele rânduri ale cărții, Anna Politkovskaia sublinează că: „Această carte nu face o analiză a politicii lui Putin. Aici sunt reacțiile mele emoționale, însemnările pe marginea unei vieți trăite în Rusia actuală. Trăiesc în prezent, notând pe hârtie ceea ce văd” (p. 7). În consecință, jurnalista își îndreaptă atenția asupra reacțiilor și destinelor individuale, acestea fiind în opinia ei reprezentative pentru starea în care se află națiunea rusă. Prin relatarea poveștilor unor învingători și învinși ai Rusiei, Politkovskaia portretează Rusia ca fiind un loc în care nu există decență, în care stăpânește corupția, în care crima este un mijloc de a ajunge și de a te menține în vârf.

Primul capitol, „Armata țării mele și mamele ei“, prezintă povești dureroase ce reflectă cruzimea cu care armata îi tratează atât pe propriii soldați, cât și pe părinții îndurerați ai acestora. În Rusia, spune Politkovskaia, armata este un sistem închis care nu diferă de o închisoare. Nimeni nu intră în armată sau în închisoare decât dacă autoritățile vor acest lucru. Odată ajuns acolo, trăiești o viață de sclav. Un soldat aparține celui mai de jos rang în ierarhia militară. Este un nimeni. Este un nimic. În interiorul zidurilor

de beton ale cazărniilor militare, un ofițer îi poate face unui soldat orice vrea (p. 9). Aceste relatări sunt menite să ilustreze similaritatea dintre atitudinea actuală a Rusiei față de propriii cetățeni cu aceea din perioada sovietică. Autoarea descrie greutatea și suferințele îndurate de oamenii obișnuiți, umiliți și exploatați de nomenclatura din Rusia. De exemplu, Nina Levurda, o femeie bolnavă și bătrână ce încearcă din răspuțeri să descopere ce s-a întâmplat cu fiul său, mort în Războiul Cecen, devine o victimă a acestui sistem care, atunci când nu este nemilos, este complet indiferent față de suferința oamenilor.

Un alt capitol este dedicat criminalilor de război. În Rusia, spune autoarea, există două tipuri de criminali de război. Primul tip de criminali de război este reprezentat de cei care au fost implicați cu adevărat în luptă. De o parte sunt membrii armatei ruse angajați într-o așa-numită operațiune antiteroristă în Cecenia. De cealaltă parte sunt luptătorii ceceni care li se opun (aceștia primesc cele mai severe sentințe posibile). Primii sunt achitați de sistemul judiciar chiar dacă există probe evidente ale vinovăției (p. 36). Politkovskaia ne prezintă cel mai mediatizat caz de acest tip, cel al colonelului Budanov, care a răpit, violat și omorât o fată cecenă de 18 ani, Elza Kungaeva. În acest caz, sistemul judiciar rus a acționat după cum i-au dictat politicienii, iar pentru majoritatea populației acesta era un lucru normal, rusul de astăzi revenind la o gândire de tip bolșevic (p. 54). Scopul audierilor părea să fie absolvirea lui Budanov de toate păcatele deoarece acesta considera că acționa în deplină concordanță cu legea încetătenită pentru ceceni. Pentru corespondentul de război Anna Politkovskaia cazul acesta demonstrează, încă o dată, că autoritățile din Rusia și statul în general acceptă ca legile Rusiei să fie abrogate în Cecenia (p. 83). Una dintre caracteristicile cazului Budanov a fost ridiculizarea rapoartelor psihologice și psihiatrice ale experților criminaliști. În epoca lui Putin, Institutul Psihiatric Serbski și dr. Pecernikova au revenit la oribila practică a psiha-

triei la ordin. Dr. Pecernikova era cunoscută în anii '60 și '70 pentru promptitudinea cu care îi diagnostica drept *schizofrenici* pe disidenții antisovietici care aveau îndrăzneala să pună la îndoială regimul sovietic. Treizeci de ani mai târziu acest psihiatru a fost la fel de dispus să-și facă „datoria” față de autorități considerând că Budanov a fost *temporar tulburat mintal* în momentul săvârșirii crimei. Concluziile comisiei i-au oferit judecătorului toată muniția necesară, potrivit legilor rusești, pentru a îndeplini dorința șefilor săi politici și a-l achita pe colonel. În cele din urmă, deși totul arăta că Budanov avea să fie achitat, procesul a luat o turnură neobișnuită iar colonelul a fost condamnat la 10 ani de închisoare. Această condamnare a fost posibilă, pe de o parte, datorită unor presiuni venite de la *Bundestag*-ul german și de la cancelarul Schröder și, pe de altă parte, campaniei electorale ce trebuia să înceapă în Rusia, campanie ce trebuia să-l arate pe Putin drept „campion al dictaturii legii” (p. 110). Condamnarea lui Budanov reprezintă o excepție de la regulă, în majoritatea cazurilor în care cadre militare sunt acuzate de crimă anchetele stagnează, sunt lansate intimidări și se lasă tăcerea peste dosare.

Al doilea tip de criminali de război este constituit din indivizii care se întâmplă să fie în locul nepotrivit la momentul nepotrivit. Aceștia nu sunt luptători, dar întâmplarea a făcut să fie cecenii, într-o conjunctură când trebuia găsit un vinovat. Un astfel de caz este cel al lui Islam Hasuhanov, șeful statului major al lui Aslan Mashadov, fostul președinte al Ceceniei. Fiind arestat sub „acuză” de terorist internațional și organizator al unei formațiuni armate ilegale, a fost condamnat la doisprezece ani de închisoare. Tot ce i s-a întâmplat acestuia amintește de epurările lui Stalin: declarațiile se obțin prin bătaie, folosindu-se tortura și drogurile psihotrope (p. 38).

În vremea lui Putin, susține autoarea, țara a pornit-o pe calea unei noi faze a capitalismului rus, cu evidente caracteristici neosovietice. În Rusia trăiesc îngrozitor de mulți oameni săraci, cu adevărat nevoiași dar, în paralel, înfloresc din nou un fenomen vechi: *nomenklatura*, o elită conducătoare, marea clasă birocratică a sistemului sovietic. Rezultatul este că *nomenklatura* nouă-veche a lui Putin a ridicat corupția la un nivel nemaîntâlnit în vremurile comuniste sau în cele ale lui Elțin, iar aceasta devorează afacerile mici și mijlocii și, odată cu ele, clasa de mijloc (p. 118).

Rusia lui Putin prezintă nu doar dezastrul cecen. Amănunțita relatare a modului în care Pavel Fedulev, fost escroc neînsemnat ce a devenit „cel mai important industriaș și deputat al adunării legislative” al importante regiuni Ekaterinburg (p. 155), prezintă, de fapt, o paradigmă a manierei în care așa-numiții noi ruși și-au dobândit banii. Specific pentru economia rusă este că cei care vor să reușească în marile afaceri trebuie, în primul rând, să-și atragă o parte din proprietatea statului în proprietatea lor privată, apoi să mituiască și să „alimenteze” regulat autoritățile și, în al treilea rând, să se „împrietenească” cu cei care

urmăresc aplicarea legilor (p. 157). Fedulev, care s-a concentrat asupra ultimelor două condiții, cumpărase forțele locale de poliție care îl protejau cu loialitate de orice neplăcere mărunță și făcea alianțe cu diverși oameni de afaceri din regiune pentru a putea acapara acțiunile celor mai mari întreprinderi din Urali. Ulterior, acest „industriaș” a angajat un ucigaș profesionist și s-a descotorosit de aliații săi ajungând astfel să controleze cele mai mari întreprinderi din Urali. Tot în acest capitol, autoarea ne prezintă argumente în favoarea concluziei că sistemul judiciar din Urali este cel mai corupt din lume și că judecătorii care aleg să nu servească interesele cartelurilor crimei sunt demisi din magistratură și bombardați cu insulte și abuzuri (p. 184). Concluzia autoarei în privința fenomenului corupției și a Mafiei ruse este că fărâdeleaga este în mod vădit mai puternică decât legea. „Dreptatea cu care te alegi depinde de categoria socială din care faci parte”, iar eșaloanele superioare ale societății, de la nivelul VIP, sunt rezervate pentru mafie și oligarhi (p. 197).

Relatarea unei vizite pe submarinele nucleare ale Flotei din Pacific ne arată măsura în care Putin și regimul său sunt orbi la tot ce nu înseamnă consolidarea pe termen scurt a puterii lor. S-ar putea crede că președintele Rusiei alocă multe resurse Flotei Kamceatka, una dintre cele mai prestigioase unități ale forței armate sovietice, dar realitatea nu este deloc așa. Rația lunară a familiei lui Aleksei Dikii, comandantul celui mai valoros submarin nuclear, constă în „două pachete de mazăre boabe, două kilograme de hrișcă și orez în pungi de hârtie, două conserve de mazăre din cele mai ieftine, două conserve de hering din Pacific și o sticlă de ulei vegetal” (p. 203). Salariul celei mai importante persoane din Kamceatka, viceamiral și comandant al Grupării de nord-est a trupelor și forțelor armate, este în jur de 120 de dolari, iar cel al unui simplu șofer de autobuz din regiune este de aproximativ 150 de dolari pe lună. Pe lângă toate acestea, Ministerul Apărării refuză cu îndărătnicie să plătească pentru întreținerea flotei de submarine nucleare. Concluzia tristei vizite la Kamceatka este că „guvernul nu a învățat niciodată să le mulțumească oamenilor care și-au dedicat viața servirii țării”, manifestând o „lipsă patologică de respect pentru oameni, în special pentru aceia care, dincolo de orice opreliști, muncesc cu devotament și abnegație, iubind cu adevărat cauza pe care o servesc” (p. 212).

Politovskaia prezintă, de asemenea, relatările emoționante ale unor familii care și-au pierdut rudele în timpul atacului terorist de la Teatrul Dubrovka unde, în octombrie 2002, în timpul musicalului *Nord-Ost*, un grup de teroriști cecenii au sechestrat actorii și publicul spectator. Teroriștii au eșuat în tentativa de a-l forța pe președintele Putin să pună capăt celui de-al Doilea Război Cecen și să retragă trupele din republică (p. 226). După trei zile Putin a hotărât organizarea unui atac cu gaze, operațiune în care au fost omorâți toți teroriștii cecenii și, odată cu ei, aproape 200 de ostatici, mulți dintre aceștia încetând din viață

din cauza lipsei îngrijirilor medicale. În aceeași seară, președintele rus a prezentat această acțiune ca pe o victorie împotriva „forțelor terorismului internațional” (p. 227), declarația sa atestând faptul că pentru decidentul atacului nu au contat viețile omenești pierdute și nici suferința familiilor victimelor, ci consolidarea poziției regimului în cadrul coaliției antiteroriste internaționale (p. 228). Prin prezentarea dramei unei mame ce și-a pierdut fiul, Iaroslav, în această tragedie, autoarea dezvăluie modul în care autoritățile au mușamalizat cele întâmplate în seara atacului cu gaze. Versiunea oficială a evenimentelor susține că patru ostatici au fost omorâți de gloanțele teroriștilor, iar FSB-ul (Serviciul Federal de Securitate) nu a împușcat niciun ostatic. Cu toate acestea, deși numele lui Iaroslav nu se află pe lista „celor patru uciși de teroriști”, nu poate fi eludat faptul că un glonț a trecut totuși prin craniul lui (p. 228).

Tot în acest capitol, jurnalista prezintă subordonarea aproape totală a sistemului judiciar rus, până la niveluri fără precedent de *pozvonocinosti*, față de puterea executivă. Cuvântul *pozvonocinosti* este încetăținit în Rusia încă de pe vremea sovieticilor și se referă la situația în care un judecător dă un verdict care i s-a dictat la telefon („Legea telefonului”) de către reprezentanții guvernului (p. 237). Politkovskaia face aceste referiri în contextul în care autoritățile au făcut tot posibilul pentru a respinge pretențiile familiilor ce vroiau să știe adevărul despre cauza morții rudelor lor în timpul atacului cu gaze de la *Nord-Ost*.

Consecințele tragediei de la *Nord-Ost* sunt adevărate drame și pentru cecenii care se chinuie să supraviețuiască în Moscova. Statul și-a accelerat mașinăriile răzbunării pe criterii rasiale iar atacurile și epurările rasiale controlate de poliție au devenit fapte banale, cotidiane. Oamenii își văd viețile distruse într-o clipă, își pierd locuințele, slujbele, orice gen de sprijin social, dintr-un singur motiv: sunt ceceni (p. 250). Propaganda oficială este foarte eficientă și majoritatea oamenilor împărtășesc părerea lui Putin conform căreia un popor întreg trebuie să poarte responsabilitatea colectivă pentru crimele comise de câțiva oameni (p. 263).

Într-unul din ultimele capitole ale cărții, Politkovskaia face portretul lui Putin, relatând și motivele pentru care acest portret nu este nici pe departe

unul flatant. Întrebându-se de ce îl displace atât de mult pe acest om, autoarea recunoaște că nu are nici cea mai mică dorință să retrăiască în URSS-ul anilor '70 și '80. Pentru Politkovskaia este evidentă revenirea sistemului sovietic odată cu consolidarea puterii lui Putin (p. 271). Autoarea îi reproșează lui Putin „lipsa lui de emoții, mai rea decât crima, ...cinismul, ...rasismul, ...minciunile, ...gazul pe care l-a folosit în asediul de la *Nord-Ost*, ...masacrul inocenților care a continuat pe parcursul întregului său mandat de președinte” și faptul că „că nu-i plac oamenii. Ne disprețuiește. Ne percepe ca pe un mijloc de a-și atinge propriile scopuri, de a obține și de a păstra puterea personală, atât și nimic mai mult. Suntem nimeni, în timp ce el, pe care șansa l-a ridicat în vârf, este astăzi Țar și Dumnezeu” (p. 281, p. 283). În mod definitiv, Politkovskaia îl acuză atât pe Putin pentru reprimarea libertăților civile în timp ce împinge țara către o dictatură sovietică, cât și Vestul pentru îmbrățișarea incompetenței liderului rus.

Autoarei i-a trebuit mult curaj pentru a scrie o critică atât de amănunțită la adresa lui Putin și a guvernului său. Cartea cuprinde o descriere devastatoare, un portret mistuitor al unei Rusii ce se află în dezastru datorită politicilor promovate de regimul Putin. Această pasionată jurnalistă a avut puterea de a prezenta realități înspăimântătoare pe care autoritățile și mass-media moscovită încearcă să le ascundă: limitarea drepturilor și libertăților individuale, arbitrarul legii, corupția extinsă și cronicizată, politică externă agresivă în raport cu democrațiile independente aflate în vecinătatea sa. Relatările sale sunt deosebit de ilustrative dar, din păcate, autoarea nu a ținut să omită detalii ne semnificative care, uneori, lasă impresia că doar a pus laolaltă o serie de interviuri și relatări de evenimente majore fără a organiza coerent cartea. Povestirile, în marea lor majoritate triste și, deopotrivă, înfiorător de șocante, atent argumentate și convingătoare, care merită cu prisosință să fie citite de publicul de la noi, atestă deosebita compasiune a autoarei pentru semenii săi și ampla sa propensiune pentru explicarea, catalogarea și mediatizarea situației actuale din țara sa. La doi ani de la asasinarea acestei curajoase jurnaliste, Anna Politkovskaia rămâne un simbol al reportajelor ce acoperă spațiul rus în mass-media internațională.

Oana-Alexandra Neagu